

- Araştırma Makalesi -

PARTİ DİSİPLİNİNİN İFADE ÖZGÜRLÜĞÜNE ETKİSİ*

(THE IMPACT OF PARTY DISCIPLINE ON FREEDOM OF EXPRESSION)

Berçin Kuzu**

ÖZ

Parti disiplini, bir siyasi partinin üyelerinin göreceli uyumunu sağlamak üzere tasarlanmış siyasi normlar, kurallar ve bunlara uyulmaması halinde ortaya çıkacak yaptırımlar sistemidir. Parti disiplininin temel amacı, tüm parlamento üyelerinin partinin genel politikasını koruması ve parlamento üyelerinin çoğunluğu tarafından kabul edilen bu politikaları destekleyecek şekilde oy kullanmasını sağlamaktır. Özellikle parlamentoya girebilmiş siyasi partilerde, milletvekillerinin halkın temsilcisi olma sıfatıyla kendilerine yüklenmiş olan bu sorumluluğu icra ederlerken özgür iradelerini kullanmaları beklenir. Ancak bu iradenin her zaman parti politikalarıyla birebir örtüşmesi beklenemez. Her ne kadar parlamento çalışmalarının kesintisiz süregelmeye için birlikte hareket etmenin önemi büyük ise de her olay karşısında bu birlikteliğin sağlanması mümkün olmayabilir. Bir milletvekillinin partisiyle ters düştüğü durumlarda karşılaşacağı yaptırımlar açıkça veya örtülü bir şekilde her siyasi partinin kendi tüzükleri içerisinde yer alır. Demokratik hayatın birincil unsuru olan siyasi partilerde, parti disiplini mekanizmasının, milletin temsilcilerinin davranışları üzerindeki etkilerinin ve bu davranışların sonuçlarının

^H Hakem denetiminden geçmiştir.

* Bu makale 07.07.2024 tarihinde Yayinevimize ulaşılmış olup, 18.09.2024 tarihinde birinci hakem; 19.09.2024 tarihinde ikinci hakem onayından geçmiştir.

** Dr. iur., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, bercin.kuzu@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5607-3004.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Bu makaleye atıf için; Kuzu, Berçin, "Parti Disiplininin İfade Özgürlüğüne Etkisi", Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt No.: 13, Sayı No.: 25, 2024, s. 183-206.

tartışılacağı bu çalışmada anayasal bağlamdan kopmadan çıkarımlar yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Parti Disiplini, Parti İçi Demokrasi, Siyasi Partiler, İfade Özgürlüğü, Demokrasi

ABSTRACT

Party discipline is a crucial element in ensuring the cohesion and unity of members within a political party. It involves a set of norms, rules, and sanctions that aim to ensure that all party members uphold the party's policies and vote in support of them. While MPs are expected to exercise their free will as representatives of the people, there may be cases where their personal beliefs do not align with the party's policies. Achieving unity among party members is important for the smooth functioning of parliamentary work, but it may not always be possible. Each political party has explicit or implicit sanctions outlined in their statutes for MPs who dissent against the party's position. This study examines the impact of party discipline on the behavior of elected representatives and the resulting consequences. It aims to provide examples within the constitutional framework to draw inferences about the party discipline mechanism within political parties, which is a fundamental aspect of democratic life.

Keywords: *Party Discipline, Intra-Party Democracy, Political Parties, Freedom of Expression, Democracy*

I. Tarihsel Arka plan

Siyasi partilerin ortaya çıkışı, sanılanın aksine oldukça yenidir. Modern anlamda siyasî partiler 19. yüzyılda önce ABD’de daha sonra İngiltere’de ortaya çıkmıştır.¹ Parlamenterizmin beşiği olan İngiltere’de meclislerin gelişmesi ve temsil yeterliliği yıl be yıl gelişen organik bir süreç olsa da meclislerin partilerce temsil edilme kabiliyeti oldukça yeni bir kavramdır. Parlamenterlerin 17. ve 18. yüzyıllardaki nispi ölçekteki temsilileri zamanla kraldan kopardıkları yetkilerle artmıştır. Bu yetki za-

¹ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku* (İstanbul: Beta Basım, 2023), 377.

manla kabine bilincine dönüşürken, kralın sorumluluğu iyice azalmış ve parlamentoya karşı sorumlu hükümet anlayışı gelişmiştir. Kral tarafından atanan bakanların yasama meclisine karşı sorumlu olmaları parlamenter rejimin gelişimini sağlarken siyasi parti fikrinin de filizlenmesine ortam hazırlamıştır. Çünkü her ne kadar parlamento üyeleri sınırlı bir seçmen topluluğu tarafından seçiliyor olsa da oluşturulan meclis içerisinde birtakım grupların dayanışma içerisinde olmasına ihtiyaç duyulmuştur.² Önceleri bu dayanışma, siyasi partiler olarak değil de parlamento grupları olarak karşımıza çıkmıştır. Siyasi partiler, demokrasinin gelişimine, yani oy hakkının ve parlamentonun yetkilerinin genişletilmesine bağlı olarak gelişim sergilemiştir. Siyasi meclisler işlevlerini ve bağımsızlıklarını genişlettikçe, bu meclislerin üyeleri uyumlu hareket edebilmek için kendilerini ortak özelliklerine göre gruplandırma ihtiyacı hissetmişlerdir. Oy hakkının genişlemesiyle birlikte, seçmenlere adayların iyice tanıtılabilmesi ve onlar için oy toplayabilecek komiteler aracılığıyla örgütlenmesi gerekli hale gelmiştir. Dolayısıyla, partilerin ortaya çıkışı parlamento gruplarının ve seçim komitelerinin ortaya çıkışıyla bağlantılı bir seyir izlemiştir.³ Sınırlı sayıdaki seçmen topluluğunun söz konusu olduğu seçimlerde, seçmenin iradesi rüşvetle satın alınmaya müsaitti ve bu da doğrudan partiler arasındaki dengeyi başka bir noktaya taşıdı. *Duverger*'nin tespiti ışığında; İngiltere'de parlamenter rejimin doğuşu evresinde bakanlar, temsilcilerin vicdanlarına değilse de onların oylarını satın alarak, sağlam çoğunluklar sağlamayı amaçlıyorlardı.⁴ Öyle ki, bu usul neredeyse resmî bir nitelik arz etmekteydi. Parlamentoda milletvekillerinin, kabine üyeleri lehine kullandıkları oyların ödülünü almak üzere gittikleri Siyasi Hazine Sekreterliği olarak adlandırılan bir gişe bulunmaktaydı. Gişede bulunan kişi, rüşvet verilen milletvekillerinin mecliste yaptığı konuşmalar ile kullandığı oyları yakından takip edebiliyordu. Bu vesileyle, hükümet görevlerine yapılacak atamaların rüşvet niyetine kullanılması sebebiyle, bu mercii kısa zamanda Patronaj Sekreteri adıyla anılmaya başlandı. Hükümetin elindeki imkanları çoğunluk partisi üyelerine dağıtan Patronaj Sekreteri, parlamenterlerin gözünde, tıpkı av-

² Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, trc. Ergun Özbudun (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1974), 16 vd.

³ Duverger, *Siyasi Partiler*, 16.

⁴ Duverger, *Siyasi Partiler*, 16.

da tazıları bir araya toplayan kişi gibi eli kamçılı⁵ bir adam haline dönüştü. Bu yöntem çoğunluk partisinde sıkı bir disiplin doğururken, kendisini savunabilmek adına aynı metotlara başvuran azınlıklar için de geçerli oldu.⁶ Bu olumsuz görüntü, demokrasi bilinciyle bağlantı olarak oy hakkının gelişimiyle giderek azalır hale gelirken parti disiplinin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Bu dönemde, parlamento üyelerinin oylarını kullanırken siyasal rüşvet yoluyla bir ödüllendirme mekanizmasını benimsemiş olmaları, parlamentodaki temsilileri sırasında özgür iradelerine gem vurdukları oldukça açıktır. Ancak istisnai olarak ve oy sonucunu değiştirmemesi şartı ile bir grup milletvekilinin çekimser kalmasına veya çok istisnai durumlarda karşı oy kullanmasına müsaade ediliyordu.⁷ Bu noktada temsilcilerin ifade özgürlüklerinden bahsedilemeyeceği gibi kendilerine sağlanan parasal olanaklar ile de iradelerinin özellikle çarpıtılmış olduğunu söylemek yanlış gözükmemektedir. Ancak demokrasi kavramının en temel özelliği olan “çoğunluğun yönetimi ilkesi”nden hareketle, kararların hızlı alınması noktasında çoğunluğun sağlanmasının kolaylaştığı düşünülebilir. Böylelikle, temsilcilerin iradelerini yanılmaya müsait olan siyasal rüşvet mekanizmasının demokratik bir amacı gerçekleştirmek için meşrulaştırıldığı savunulabilir.⁸ Modern, toplumsal temelli ve kadro çalışmasına dayalı kurumsal yapılar olarak siyasi partiler ise, herkesin seçme ve seçilme hakkına sahip olduğu genel seçimlerin kabul edilmesi ve kitle demokrasilerine geçişin sağlandığı döneme denk gelmesiyle mümkün hale gelmiştir.⁹

19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde İngiltere’de bir parti disiplini anlayışının yerleşmeye başladığını görüyoruz. Siyasi partilerde disiplinci anlayışların gelişmesi geniş halk kitlelerinin siyasal hayata gir-

⁵ Duverger burada “Whip” (Türkçe: kamçı) kelimesini kullanarak İngiltere’deki whip siyaset geleneğinin başlangıcına işaret etmektedir, detaylı bilgi için, Gözde Müşerref Gezgüç, “İngiltere’de ‘Whip’ Geleneği”, Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi 2, sy. 3 (2020): 89-99.

⁶ Duverger, Siyasi Partiler, 19; aynı yönde ayrıca bkz. Ergun Özbudun, Batı Demokrasilerinde ve Türkiye’de Parti Disiplini (Ankara: Başnur Matbaası, 1968), 48; Tefvik Sönmez Küçük, Parti İçi Demokrasi (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2015), 130.

⁷ Maurice Duverger, Seçimle Gelen Krallar, trc. Necati Erkurt (İstanbul: Konuk Yayınları, 1974), 105.

⁸ Küçük, Parti İçi Demokrasi, 130.

⁹ Osman Can, Siyasi Parti Kapatma Davaları (İstanbul: Legal Yayınevi, 2021), 11.

me arzusu ile paralel bir gelişme izlemiştir.¹⁰ Özellikle liberal parti örgütlenmelerinde parti tüzüğüne dayanarak, parti örgütünün kararlarının dışına çıkılamayacağına vekillerden taahhüt etmesi isteniyordu. 1878 yılında Bradford şehrinin Liberal Parti örgütünde uzun yıllar görev yapmış W. E. Forster'ın parti örgütünden gelen direktiflere riayet etmesinin istenmesi sonucu çıkan uyuşmazlıkta, partinin beklentileri galip gelirken, diğer yöresel liberal parti örgütleri de kendi vekillerinden benzer mahiyette taahhütler istemeye başlamışlardır.¹¹ 1886 yılında Newcastle Liberal Parti örgütü, seçkin fakat parti disiplinine uymayan karakterde olan milletvekillerine karşı girdiği mücadeleyi zaferle sonuçlandırmış ve parti örgütünün baskısına karşı söz konusu milletvekili herhangi bir seçimde bir daha adaylığını koymamaya karar vermiştir.¹² Whip'lerin İngiliz Parlamento üyeleri üzerinde kurdukları disipline bir örnek olarak Birmingham Komitesi, hem seçilenlerden, hem seçmenlerden sıkı bir disiplin istemek suretiyle sistemin mükemmelleştirmeye çalışmıştı. "Size ne deniyorsa öyle oy verin" (vote as you are told) şeklindeki ünlü slogan, parti disiplinin demokrasilere yerleşmesinin öncüllerini oluşturmuştur. Bu anlayış, önceleri istisnai nitelikte kalmakla birlikte söz konusu disiplin, görüş ayrılıklarını hoşgörüle karşılamaktaydı.¹³ Sosyalist partilerin kurulmasına değin, katı anlamda bir parti disiplininden bahsetmek henüz mümkün değildi çünkü partiler derin bireyci eğilimleri olan, genellikle özgür düşünceli aristokrat ve burjuvalardan kuruluymuştu ve bu kişiler her türlü gerçek disipline iyi gözle bakıyorlardı.¹⁴ Sosyalist partiler ile birlikte günümüz parti sistemlerinden bildiğimiz disiplin cezaları olan kınama, geçici olarak partiden çıkarma, parti içinde yönetim görevi almaktan yasaklanma ve en ağır ceza olan partiden çıkarma disiplin cezaları sisteme dahil edilmiş ve disiplin cezalarını uygulamak üzere disiplin yargısı oluşturulmuştur.¹⁵ Nihayetinde 20. yüzyıla gelindiğinde totaliter partilerin doğuşu ile birlikte parti disiplini anlayışı parti topluluğunun

¹⁰ İlder Turan, "Parti Disiplini, Kapsam, Tarihçe, Teşvik Eden Sebepler", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası 28, sy. 1-4, (1968): 83.

¹¹ Ergun Özbudun, *Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de Parti Disiplini*, 48.

¹² Moisei Ostrogorski, *Democracy And The Organization of Political Parties* vol. 1-2. Translated by Frederick Clarke. Macmillan and Company, 1902.; aktaran Özbudun, *Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de Parti Disiplini*, 48.

¹³ Duverger, *Siyasi Partiler*, 231.

¹⁴ Duverger, *Siyasi Partiler*, 232.

¹⁵ Özbudun, *Türkiye'de Parti Disiplini*, 49; Turan, "Parti Disiplini", 84.

temeli haline gelmiştir.¹⁶ Türkiye’de ise sadece siyasi partilerin oluşumunun değil, aynı şekilde parti disiplininin gelişimi için de milat kabul edilebilecek tarihlere II. Meşrutiyet dönemidir. II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte, teorik olarak çok parti rejiminin ve kuvvetlerin yumuşak ayrılığının bu kez daha doğru bir şekilde benimsenebileceği parlamenter hükümet sistemine geçiş amaçlanmıştır. Ancak çok partili hayat beklentisinin aksine, İttihat ve Terakki cemiyeti II. Meşrutiyet ilan edildiğinde halihazırda on dokuz yıllık bir maziye sahip ve fiilen tek parti konumunda olan güçlü bir iktidardır.¹⁷ Bu güçlü görüntüleri ise hem parti içine hem de siyasal ve sosyal hayatta kendini hissettiriyordu. Avrupa basınından aktarıldığına göre ise de İttihat ve Terakki’nin, Avrupa’daki benzerlerinden çok daha disiplinli bir parti olduğu gerçeği idi.¹⁸

II. Kavramsal Çerçeve

Tek tip bir görünüm bir örgüt olarak siyasi partiler için önemlidir, çünkü bu durum partinin olaylar karşısındaki tavrının iddialı olmasını teşvik eder. Parti disiplini geleneği bu ihtiyacın giderilmesi üzerine inşa edilmiştir. Parti disiplini kavramı, parti yönetiminin (lider veya liderlerin) kararlarının, parti üyelerince sürekli ve düzenli olarak kabul edilmesi ve uygulanması suretiyle ortaya çıkan tutarlılık ve parti yönetiminin ve/veya liderlerinin elindeki parti kararlarına uymayan üyeleri itaate zorlayacak bazı yöntem ve araçların bulunması anlamına gelmektedir.¹⁹ Ancak parti disiplini kavramı siyasal rejimlerle doğrudan ilintilidir. Sartori’nin tespitleri ışığında: “Parlamenter demokrasinin hiçbir çeşidi, parlamenterizmle uyumlu partilere, yani nispeten tutarlı ve/veya disiplinli bir topluluk biçiminde sosyalleştirilmiş partilere sahip olmadığı müddetçe işleyemez. Bu ifade, başkanlık sistemleri bakımından her zaman için doğru değildir; (...) bölünmüş hükümet koşulları altındaki tıkanıklıkların partilerin disiplinsiz olmalarıyla geçiştirilebileceğidir. Parlamenter sistemlerin işleyebilmesi zorunlu şartı ise, tam tersine ve gerçekten, disiplinli partilerdir. Tersinden ifade edilecek olursa, disiplinsiz partilerle par-

¹⁶ Özbudun, Türkiye’de Parti Disiplini, 50.

¹⁷ Tarık Zafer Tunaya, İkinci Meşrutiyetin Siyasal Hayatına Bakışlar; Hürriyet’in İlanı (İstanbul: Kronik Kitap, 2023), 38.

¹⁸ Özbudun, Türkiye’de Parti Disiplini, 186.

¹⁹ Özbudun, 2 vd.; ayrıca bakınız “parti disiplini” ve “parti tutarlılığı” kavramları.

lamentar sistemler, işlemeyen meclis hükümeti sistemlerine dönüşürler.”²⁰

İktidar yolunda yeknesak bir duruş sergilenmesi ve parti üyelerinin ülkenin geleceği ile ilgili politikalarda birlik içinde olduğunu göstermesi seçmen açısından önem arz etmektedir. Çünkü seçimlerde genel olarak adaylardan ziyade parti politikaları ön plandadır ve parti politikalarına aykırı tavır sergileme iktidar mücadelesinde olumsuz sonuçlar yaratabilmektedir. Öte yandan, mümkün olduğunca çok sayıda üyeye ve farklı yelpazeden seçmene sahip olmak için parti içinde gelişkin bir fikir portföyüne de ihtiyaç vardır. Siyasi partilerin varlığının modern demokrasilerin vazgeçilmez unsurlarından olduğu kabulüyle sadece oluşumları veya işleyişlerindeki usullerle değil, parti içindeki çoğunlukçu yapıları ile de demokratik olduklarını kanıtlamaları gerekmektedir. Siyasi partilerin demokratik olarak örgütlenmiş ve demokratik olan siyasi partilerin, partilerinin içinde, parti içi demokrasiyi sağlamış olmaları beklenir.²¹

Anayasa madde 68/2 ve Siyasi Partiler Kanunu (SPK) madde 4 siyasi partileri, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları olarak tanımlamaktadır. Buradan iki temel önermeye ulaşılabılır; birincisi, parti disiplini gereklerine aykırı davranışın, ancak partinin ilkelerinin etkilenmesi sonucunda, parti tarafından parti disiplin prosedürüne uygun olarak yaptırıma tabi tutulabileceğidir. İkincisi ise, partinin, farklı farklı konularda azınlık görüşlerinin parti üyeleri tarafından, kamuoyu önü de dahil olmak üzere, temsil edilmesinin kabul edilmesidir. Aksi halde çoğunluğun fikrinin mutlak doğru olduğu ön kabul ile siyasi partilerin demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları olduğunu söylemek ve parti içi demokrasinin gelişmesini beklemek mümkün olmayacaktır. Nasıl ki, ulusal düzeydeki seçimlerde çoğunluğun iradesinin her zaman mutlak doğruyu yansıttığı kabul edilmiyorsa, aynı durum, parti içi siyasal kararların oluşumu açısından da geçerlidir.²² Partinin akıbeti için çoğunluğun iradesinin mutlak doğru olduğu gerçeği ne kadar yanlışsa, parti içi demokrasiye katkı açısından üyelerin farklı fikirleri serbestçe konu-

²⁰ Giovanni Sartori, Karşılaştırılmalı Anayasa Mühendisliği: Yapılar, Özendiriciler ve Sonuçlar Üzerine Bir İnceleme, trc. Ergun Özbudun (Anakara: Yetkin Basımevi, 1997), 127.

²¹ Konu ile ilgili tartışma için bakınız, Osman Can, “Parti İçi Demokrasi Yokluğu Siyasal Parti Kapatma Nedenidir!”, Anayasa Yargısı 40, sy: 1 (2023): 1-60.

²² Küçük, Parti İçi Demokrasi, 101.

şabilmesinin önlenmesi de o denli doğru olmaz. Burada parti üyelerinin sınırsızca istifade edebileceği bir ifade özgürlüğü savunulmamaktadır. Tıpkı Alman Anayasasınının 38/1. maddesindeki²³ benzer şekilde, milletvekillerine yüklenen manevi sorumluluğun; onların, bütün halkın temsilcisi oldukları, kendilerine verilen temsil yetkisi ve talimatlarla bağlı olmayıp yalnızca vicdanlarına karşı sorumlu oldukları yönündeki bakış açıdır. Parti üyelerinin vicdanlarının seslerine kulak vererek açıkladıkları irade beyanı ile parti politikalarının sürekli bir çatışma halinde olması beklenemez. Ancak kurumsal parti özgürlüğü ile üyelerin ifade özgürlüğü arasında ortaya çıkacak bir uyuşmazlıkta, “fikir” ile “hizip” arasında bir ayırım yapma gerekliliği doğar. Fikir beyanı, ağırlıklı olarak partinin temel prensiplerine ve programına uygun görüşler olsa dahi belirli konularda partinin genelinden ayrılan, ancak bu görüşlerin, parti bütünlüğünü bozma amacı olmaksızın açıklanması halidir.²⁴ Hizipçilik²⁵ ise, entrikaya dönük bireysel amaçları²⁶ gerçekleştirmeye yönelik partinin birliğine ciddi ve ağır zararlar verebilecek eylemler olarak tanımlanabilir.²⁷ Parti disiplini mekanizmasını işleten, bir üyenin parti tüzüğünü kasten ihlal etmesi ya da parti örgütünün ilkelerine ciddi şekilde zarar vermesinin en ağır yaptırımını olan partiden ihraç cezasının, parti içi demokrasiye katkı sağlayan bireysel ifade açıklamalarının değil, hiziplerin söylemleri üzerine yoğunlaşmasıdır. Parti içindeki farklı seslerin hangi amaca hizmet ettiğinin ayırımını yapılması bu açıdan önemlidir. Genelde parti tüzüklerinde hangi eylemin hangi cezayı gerektirdiği konuları açıkça düzenlenmemiştir. Bu sebepten, parti içindeki çoğulcu demokrasi anlayışını destekleyici kanaat sahiplerinin açıklamaları ile siyaseten bireysel çıkar sağlamaya yönelik ayrılıkçı söylem sahiplerinin aynı kefeye konmasından kaçınmak gerekir. Ayrıca ifade edilecek farklı fikirlerin

²³ Madde 38/1: “Alman Federal Meclisin milletvekilleri genel, doğrudan, serbest, eşit ve gizli oyla seçilirler. Onlar, bütün halkın temsilcisi olup, kendilerine verilen temsil yetkisi ve talimatlarla bağlı olmayıp yalnız vicdanlarına karşı sorumludurlar.”

²⁴ Küçük, Parti İçi Demokrasi, 105.

²⁵ TDK’ya göre hizipçilik, Örgütlenmiş bir topluluğun içinde bütünlüğü bozacak biçimde yeni bir topluluk oluşturma, klikçilik; <https://sozluk.gov.tr/>.

²⁶ Hizip parti içinde bir kanadı da temsil edebilir bkz. Turan, “Parti Disiplini”, 87; TDK’ya göre hizip, parti veya sendika gibi toplumsal örgütlerde örgütün izlemekte olduğu ana siyasi çizgiye veya çalışma biçimine karşı olan, ayrı bir teşkilat merkezi bulunan örgüt içi grup; bölüğü, bölüntü, fraksiyon; <https://sozluk.gov.tr/>.

²⁷ Küçük, Parti İçi Demokrasi, 105.

ağırlıkları, meclis dışındaki bir siyasi parti de mi yoksa mecliste grubu olan bir siyasi partide mi cereyan ettiği tartılmalıdır. Henüz mecliste temsil edilmeyen ancak doğal olarak bir parti politikası olan siyasi partideki farklı seslerin bastırılma usulü, mecliste temsil oranı olan bir partinin farklı olması beklenir. Buradaki ayırım için artık parti disiplini (Alm. *Parteidisziplin*) kavramından ziyade grup disiplini (Almanya’da *Fraktionsdisziplin*, Avusturya’da *Klubdisziplin*) kavramını kullanmakta ve açıklamakta fayda vardır ki yine Almancası *Fraktionszwang* olan grup baskısı kavramından bir miktar farklılık göstermektedir.²⁸ Parlamento grubu disiplini, milletvekillerinin çoğunluğu arasında etkili bir iş birliği için gerekli bir ön koşuldur. Milletvekilinin, daha önce parlamento grubu tarafından görüşülen bir kararı, sonuca uygun olarak oylaması anlamına gelir. Aynı zamanda bu, parlamentoda siyasi bir etki yaratmak isteyen milletvekilinin, kendi grubunun desteğine duyduğu ihtiyaçtır da.²⁹ Grup disiplini aynı zamanda, önemli siyasi konularda parti birliğini korumak amacıyla, farklı görüşe sahip milletvekilini partisi ile çatışmaya düşmemesi için kişisel düşüncesinden vazgeçmeye zorlamasıdır.³⁰ Grup baskısı ise farklı düşüncede olan milletvekillerinin, grup lideri veya diğer grup üyeleri tarafından grubun görüşü lehine kendi tutumlarını bir kenara bırakmaları için maruz kaldıkları muameleyi anlatmak için kullanılmaktadır. Grup baskısının sonuçları, yaptırım araçlarını kullanmak bakımından grup disiplini kavramıyla yakın anlamlı olarak görünse de içerdiği negatif anlam sebebiyle, parlamento grubu üyelerinin diğer parti gruplarına karşı ortak çıkarlarını koruma anlamına gelen parlamento grubu dayanışması (Alm. *Fraktionssolidarität*) terimi daha çok tercih edilmektedir. Grup baskısı veya grup dayanışması kavramlarından hangisinin kullanıyor olduğundan bağımsız olarak alman doktrininden hareketle Klein/Schwarz şu tespiti yapmaktadır; “grup çizgisinden sapabilecek milletvekillerine karşı yapılan uyarı çağrıları anayasal olarak izin

²⁸ “Parlamento grubunun çoğunluğu, Fraktionszwang olarak bilinen şeyi kullanarak Reichstag’a veya eyalet meclislerine sunulan çeşitli SORUNLAR hakkında bütün üyelerinin hareketlerine karar verir. Hiçbir bireysel Üyenin bağımsız davranma hakkı yoktur. Bu nedenle parlamento grubu tek bir varlık gibi oy kullanır”, Robert Michels, *Siyasal Partiler: Modern Demokrasinin Oligarşik Eğilimleri Üzerine Toplum Bilimsel Bir İnceleme*, (İstanbul: Tilki Kitap, 2021), 200.

²⁹ Hans Klein ve Kyrill-Alexander Schwarz, “Art. 38”, in *Grundgesetz-Kommentar*, ed. Günter Dürig/et al (Münih: C.H. BECK, 2023), Rn. 239 vd.

³⁰ Doğu Perinçek, *Anayasa ve Partiler Rejimi* (Ankara: Kaynak Yayınları, 1985), 167.

verilen sınırlar içinde kalmaktadır. Parlamento grubunun birliği temelde parlamentonun işlevini yerine getirebilmesinin yararına olduğundan, muhalif milletvekilinin muhalif davranışıyla neden olabileceği zarar konusunda bilinçlendirilmesi haklı bir durumdur. (Milletvekilleri) Bu baskıya dayanmak zorundadır; buna, uzlaşmaz tavrın (...) Meclis adaylığını tehlikeye atacağı tehdidi de dahildir. (...) Yukarıda açıklanan türden anlaşmazlıklar nihayetinde milletvekilinin karar verme özgürlüğünü etkilemez.”³¹ Buradaki tespitten anlaşılacağı üzere, vekilin ifade özgürlüğünden değil, karar verme özgürlüğünden bahsedilmiştir. Çünkü bireyler örgüt içinde hareket ederken, şüphesiz bazı kararlarının tam olarak gerçekleşmemesine rıza göstermek durumunda kalacaklardır. Ancak örgütlenmeden girişilecek çabaların sonuçsuz kalacağı olasılığı karşısında, bazı tercihlerden vazgeçerek diğerlerinin gerçekleşmesini kabullenmek onlar için rasyonel bir davranış olarak görülebilir. Kaldı ki, örgüt faaliyeti ile bireysel tercihlerin arasında sürekli ve önemli farklar olduğu zaman örgütten ve dolayısıyla örgüt disiplininden çıkmak, vekilin karar verme özgürlüğünden sayılacaktır.³² Ancak milletvekilinin özgür kararları ile vicdan özgürlüğünü birbirinden ayırmak da önemlidir. Bir milletvekilinin özgürlüğü, hizmet gerektiren ancak kendini gerçekleştirilmeye hizmet etmeyen bir kamu görevine sahip olduğu için temel haklar kapsamında bir özgürlük değildir.³³ Parlamentelerin bireysel özgürlükleri önemsiz değildir, ancak parlamento çalışmalarının eyleme geçirilebilmesi çoğunluklar gerektirir.³⁴ Ayrıca partiye karşı sadakat yükümlülüğü yalnızca aidat ödemekle sınırlı olmayıp partinin genel öğretisi ve ideolojisine inandırıcı bir bağlılık da bunun göstergesidir. Her bir üyenin görüş açıklama ve davranış özgürlüğünün sınırı olarak, parti karşısındaki genel sadakat yükümlülüğü kıstas olarak alınabilir. Bu kıstasa göre partideki çoğunluk düşüncesine yönelik eleştiri ile partiye katkıda bulunma görevinin ihlali arasında titiz bir ayırım yapılmalıdır. Burada sadakat yükümlülüğünün karşılığı zarar verme yasağı olarak tanımlanabilir. Çünkü her

³¹ Klein/Schwarz, “Grundgesetz”, Rn. 240.

³² Turan, “Parti Disiplini”, 85, 86.

³³ Franziska Höpcke ve Thomas Poschmann, “Mitteilungen”, Zeitschrift für Parlamentsfragen 38, sy. 3 (2007): 690.

³⁴ Sartori, Anayasa Mühendisliği, 244.

kim ki kendi isteğiyle özel bir topluluğa katılıyorsa, bu topluluğun çalışmalarını zorlaştırma hakkından da feragat eder.³⁵

III. İfade Özgürlüğü ile İlişkisi

En genel tanımıyla ifade özgürlüğü, düşünce ve düşündüklerini açıklama özgürlüğüdür. Hemen her ülkenin anayasasında temel haklar kataloğunda yer alan ifade ve ifadeyi açıklama özgürlüğü ise demokratik katılım süreçlerinin olmazsa olmaz unsurları arasında sayılırlar. İfade özgürlüğünün kategorik tanımından hareketle özgür ifadelerin varlığından söz edebilmek için mutlaka karşılanması zorunlu olan şartlar vardır; bunların başında, haber alma hakkı gelir. Doğru olduğuna inanılan haberler arasından seçim yapmak kanaat özgürlüğüdür. Bir şekilde sahip olunan bir düşünceyi açığa vurma özgürlüğü ise, insanın tek başına ya da toplu olarak, kanaatlerine uygun olarak davranış sergilemesi olanağıdır. Düşünceyi yayma özgürlüğü de kişilerin anayasalarda tanımlı araçları kullanarak kanaatlerini yayabilmesidir.³⁶ Dışa vurulmamış bir düşüncenin hukuk alanında bir sonucunun olup olmamasının tartışılmasından ziyade varlığından bile haberdar olmak imkansızdır.³⁷ Ancak bu demek değildir ki kişi düşünlerini mutlak suretle açıklamak zorundadır. İfadelerin demokratik hayata en etkili biçimde dahil olmasının araçları, bu özgürlüğün anayasal olarak güvencelemiş ve sınırlarının anayasalarda birey odaklı düzenlenmiş halidir. Kişilerin farklı görüşler çerçevesinde siyasal kararları etkilemede özgür oldukları serbestçe siyasal faaliyette bulunma hakkı, demokratik siyasal sistemlerin temelini oluşturur.³⁸ Bu durum karşılıklı iki yönlüdür. Seçmen, haber alma kaynaklarından dilediğini tercih ederek kendine siyasi bilinç oluşturma hakkına sahipken, siyasi parti üyesi kendisinin ve partisinin politikalarını elindeki basın-yayın araçlarını, toplanma-gösteri yapma (siyasi propaganda) ve örgütlenme hakkını kullanarak seçmene ulaştırma özgürlüğüne sahiptir. Düşüncelerin anayasal araçlar kullanılarak sosyal hayatın içine entegre edilmesi demokratik hayatın en arzu edilen halidir. İHAM kararlarında

³⁵ Kanadoğlu ve Duygun, Anayasa Hukuku, 228.

³⁶ Aynı yönde Erdoğan Teziç, “Türkiye’de Siyasal Düşünce ve Örgütlenme Özgürlüğü”, Anayasa Yargısı Dergisi 7, (1990): 33.

³⁷ Tartışma Bülent Tanör, Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası (İstanbul: Öncü Kitabevi, 1969), 14.

³⁸ Abdulkhaimoğulları, “Siyasal Partiler İçin İfade Özgürlüğünün Anlamı”, 59.

olduğu kadar AYM'ye göre de ifade özgürlüğü, demokratik toplumun temelini oluşturan ana unsurlardan olup, ifade özgürlüğünün toplumun ilerlemesi ve bireyin gelişmesi için gerekli temel şartlardan birini teşkil ettiği defaten yinelenmektedir.³⁹ İfade özgürlüğünün, herkes için önemli olmasına karşın halkın seçilmiş temsilcileri bakımından daha özel bir öneme sahip olması yadsınamaz, çünkü seçilmiş kişiler, seçmenleri temsil ederler ve seçmenlerin kaygılarına dikkat çekerek onların menfaatlerini savunmak durumundadırlar.⁴⁰ Bu açıdan bakıldığında yine temsilci açısından ifade özgürlüğünün iki önemli boyutu karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, her ne kadar bir milletvekili için grup disiplini, önemli siyasi konularda parti birliğini bozmamak amacıyla, farklı görüşe sahip olsa dahi partisi ile çatışmaya düşmemesi için kişisel düşüncelerinden vazgeçmeye zorlansa da⁴¹ her bir temsilci kendi vicdan tartışında partisinin kararları ile kendi iradesi arasında karar verme özgürlüğüne sahiptir. İkinci olarak milletvekili bu karar verme hakkını, bir hukuk düzeninde seçmenini temsil eden ve onların taleplerine dikkat çekerek menfaatlerini savunan, halkın seçilmiş temsilcisi olarak kendisi için vazgeçilmez olan ifade özgürlüğü ve siyasi faaliyetlere katılma hakkını⁴² kendisini meclise taşıyan seçmenin karar verme özgürlüğünü koruma amacıyla kullanır. AYM'nin İHAM kararlarına paralel olarak tespitleri de; seçilmiş milletvekillerinin anayasadan kaynaklı herhangi bir hak veya özgürlüğünün kullanılmasına yapılacak sınırlamanın, sadece onun seçilme hakkına değil, seçmenlerin serbest iradelerini açıklama hakkına yönelik yapılmış bir müdahale de olacağı yönündedir.⁴³

Milletvekillerinin ifade özgürlüğüne ilişkin anayasadan kaynaklanan güvence mekanizmaları olduğu gibi ifade özgürlüğünü parti disiplinine paralel şekilde sınırlayacak anayasal hükümler de vardır. Anayasanın 68/2 maddesi uyarınca siyasal partiler demokratik yaşamın vazgeçilmez temel unsurları iseler eğer demokratik bir siyasal yaşam için anayasal güvenceleri; özgür düşüncenin oluşması için gerekli koşulların hazırlanması ve bilgiye ulaşma olanağının sağlanması (md. 31), elde edilen

³⁹ AYM, İsa Gök, B. No: 2015/805, 12/9/2018, § 19.

⁴⁰ İHAM, Lombardo ve diğerleri/Malta, B. No: 7333/06, 24/4/2007, § 53; AYM, İsa Gök, B. No: 2015/805, 12/9/2018, § 22.

⁴¹ Turan, "Parti Disiplini", 81 vd.; Perinçek, Anayasa ve Partiler Rejimi, 167.

⁴² Ömer Faruk Gergerlioğlu [GK], B. No: 2019/10634, 1/7/2021, § 128.

⁴³ Şerafettin Can Atalay (2) [GK], B. No: 2023/53898, 25/10/2023, § 90.

düşüncelere ayırım yapılmaksızın saygı duyulması (md. 25), düşüncelerin açıklanması ve yayılması, demokratik bir toplum düzeni gereğince zorunluluk ötesinde sınırlanamayacağı (md. 26) ve bireylerin demokratik katılımının desteklenmesi yoluyla, siyasal yaşamda sorumluluk bilinci içinde maddi ve manevi gelişmişlikle düşünce özgürlüğünün önemini kavramış bireylere tanınan alanlar (md. 5) olarak sıralamak mümkündür.⁴⁴ Burada düşüncesel özgürlüklerin koruma alanına ilişkin sayılan hususlar pek tabii milletvekilleri için de geçerlidir. Aynı zamanda seçilmiş vekillere Anayasanın 83/1. maddesiyle düşüncelerini herhangi bir kovuşturma kuşkusuna ve korkusuna kapılmadan dile getirebilme hakkı olan yasama sorumsuzluğu⁴⁵ ve 97. maddesiyle Meclis Genel Kurulunda yapılan görüşmelerin açıklığı ve yayımlanması konularındaki ek güvenceler tanınmıştır. Buna karşın siyasi partilerin uyacakları esasları düzenleyen Anayasanın 69. maddesinde siyasi partilerin kapatılmasına ilişkin hükümler vardır. Bahsi geçen maddenin beşinci fıkrası 68. maddenin dördüncü fıkrasına gönderme yaparak siyasi partilerin kapatılma nedenlerini düzenlemiştir. Siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemlerinin içermesi gereken nitelikler maddede sayılırken parti üyelerinin bunlardan müstakil olduğu düşünülemez. Parti üyeliği hususunda ise Anayasanın 68/1. maddesi vatandaşlara partilere girme hakkını düzenlerken, burada konuyu ilişkin mantıksal bir sınırlama da kendiliğinden oluşur. Vatandaşların usulüne göre partilere girme ve partilerden ayrılma hakkı olsa dahi, partiler, sadece kendi görüşleri ve öğretileri doğrultusunda kadrolar oluşturmak isterler. Böylelikle A ideolojisine sahip üye adayının B ideolojindeki siyasi partiye girişinin reddedilmesi düşünce veya karar verme özgürlüğünün kullanımına engel olacak tedbirlerden olduğu düşünülmemelidir.⁴⁶ Keza Anayasanın 24/5. maddesindeki siyasî veya kişisel çıkar sağlama amacıyla dini veya din duygularını kötüye kullanılamayacağı her vatandaş açısından düşünsel bir sınırlamadır. Burada sayılan hükümler ışığında milletvekilleri, dilediği her düşünceyi açıklama özgürlüğüne anayasal bir veya birden fazla engel ile sahip olamayacak-

⁴⁴ Osman Can, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Düşünce Özgürlüğü”, Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 1, sy. 2 (2005): 27.

⁴⁵ Teziç, Anayasa Hukuku, 448.

⁴⁶ Detaylıca Wilhelm Henke, *Das Recht der Politischen Parteien*, (Göttingen: Otto Schwarz & Co Verlag, 1964), 85 vd; Henke'nin bahsi geçen makalesi üzerine açıklamalar için Franz Knöpfle, “Parteien Und Gemeinwohl: Bemerkungen zu Wilhelm Henke: *Das Recht der Politischen Parteien*”, *Der Staat* 16, sy. 3 (1977).

tır.⁴⁷ Buradaki anayasal sınırlamalar, milletvekillerinin partisinin kapatılmasına sebep olacak görüşlerini açıklamaktan imtina etmesi, bazı ifadelerin açıklanmasını yasaklayan ve bunları yaptırma bağlayan parti disiplini mekanizmasına denk düşecektir. Burada demokrasinin gelişimine hizmet etmesi beklenen iki anayasal değer çatışma halinde olması muhtemeldir. Bir yanda, kurumsal parti özgürlüğünün sonucu olarak, partilerin kendi içlerinde birlik ve ahengi sağlayabilmeleri için iç düzen ve işleyişleri ile ilgili karar verme hakkı iken, diğer yanda üyelerin parti içi irade oluşumuna hizmet eden ifade özgürlüğüdür.⁴⁸ Henke'nin önermelerinden hareketle; temel haklar, bireyleri devlete karşı korumaktadır. Vatandaş ve devlet arasındaki ilişki ile siyasi parti ve parti üyesi arasındaki ilişki birbirinden farklıdır. Devletin vatandaşın temel haklarına dokunamayacağı özel bir alan yaratma zorunluluğu varken, partilerin iç düzeninde, üyelerin bazı hak ve özgürlükleri hiç, bazılarını ise sınırlı bir şekilde kullanabileceği savunulmaktadır.⁴⁹ Partiler için söz konusu olan hak ve özgürlükler, kaynağını anayasadan alan demokratiklik unsurları ile bağdaşık olan hak ve özgürlükler için geçerlidir.⁵⁰ İfadeyi serbestçe açıklama özgürlüğü gibi bir temel hak yukarıda da defaten bahsedildiği üzere parti içinde ancak kısıtlı miktarlarda kullanılabilir. Burada da ifade özgürlüğünün şiddeti, parti içindeki müzakerelerde, kamuya açık sergilenen uyuşmazlıklara nazaran daha fazla olacaktır.⁵¹

IV. Parti Disiplininin Yaptırımları (Buna İlişkin Güncel Örnekler)

Disiplin suçlarında disiplin yargılanmasına götüren süreç, parti tüzüklerinde kabul edilen disiplin suçlarını işlediği iddiası ile üye, parti disiplin kurullarına sevk edilir ve disiplin kurulları da üye hakkında disiplin yargılamasına ilişkin esasları göz önünde tutarak, disiplin yaptırımı

⁴⁷ Küçük, Parti İçi Demokrasi, 102.

⁴⁸ Küçük, 103.

⁴⁹ Henke, Das Recht der Politischen Parteien, 61; Perinçek, Anayasa ve Partiler Rejimi, 165; Küçük, Parti İçi Demokrasi, 102; Knöpfle, "Parteien Und Gemeinwohl", 398 vd.

⁵⁰ Örneğin dernek kurma hürriyeti, basın hürriyeti, konut dokunulmazlığı vb. gibi haklar niteliği gereği siyasi parti üyeliği ile bağdaşmayacaktır.

⁵¹ Peter Gert Strunk, "Meinungsfreiheit und Parteidisziplin", Juristen Zeitung 33, sy. 3 (1978): 88.

uygulamaya veya uygulamamaya karar verir. Türkiye’de disiplin yargılamasına ilişkin en temel sorun, tam olarak hangi fiillerin hangi disiplin suçunu oluşturduğunun ve buna uygulanacak disiplin cezalarının Siyasi Partiler Kanununda açıkça belirtilmemiş olmasıdır.⁵² SPK 53/1. madde, yalnızca parti disiplin kurulları tarafından verilecek olan disiplin cezalarını saymakla yetinmiş, hangi fiillerin hangi disiplin suçlarına girdiğini irdelememiş, bu konudaki düzenlemeyi parti tüzüklerine bırakmıştır. Ayrıca bir partinin hangi organ ve mercilerinin kimler hakkında ve hangi disiplin kurulunda disiplin cezası isteminde bulunabileceği ve bu disiplin cezalarına karşı yapılan itirazları incelemeye yetkili üst disiplin kurulları ve verilen cezalara karşı itirazların usul ve şartlarının, kanunda belirtilmeyen hallerde, parti tüzüğü ile düzenleneceği SPK 53/3. maddede hükme bağlanmıştır. Hakkında partiden geçici veya kesin çıkarma cezası verilen parti üyesi, bu cezaya karşı disiplin kuruluna sevk eden organ veya merci veya disiplin kurulunun görev ve yetkisizliği veya alınan kararların kanuna, parti tüzüğüne ve iç yönetmeliğe şekil ve usul bakımından aykırı bulunduğu iddiasıyla, parti itiraz yollarını kullandıktan sonra nihai karar niteliğindeki son karara karşı otuz gün içinde nihai kararı veren merciin bulunduğu yer asliye hukuk mahkemesine itiraz edebilir. Yargıtay’ın da kesin hükme bağladığı üzere ilk derece mahkemesinin yetkisi sadece şekil ve usul bakımından inceleme ile sınırlıdır.⁵³ Buna göre, “parti Yüksek Disiplin Kurulu kararlarına karşı açılan davalarda mahkemenin inceleme yetkisi, disipline sevk eden organın yetkili olmadığı, soruşturmayı yapan kurulun görevli bulunmadığını, soruşturma aşamalarında yasa ve tüzükte gösterilen biçim ve usul kurallarına uyulmadığı iddialarıyla sınırlı tutulmuştur.”⁵⁴

Bir milletvekilinin hal ve hareketlerinin parti politikasıyla örtüşmediği iddiasıyla Yüksek Disiplin Kurulu’na sevk edilerek partiden kesin çıkarma cezası aldığı olay AYM önüne taşınmıştır.⁵⁵ Başvurucu, CHP milletvekili olarak faaliyette bulunurken “hukuka ve parti içi demokrasi ilkelerine aykırı olarak partiden ihraç edilmesi sonucu siyasi faaliyette bulunma hakkının sonlandırıldığını, bu şekilde ifade ve örgüt-

⁵² Küçük, Parti İçi Demokrasi, 440.

⁵³ İsmail Yüksel, “Siyasi Parti Disiplin Kararlarına İtiraz”, Antalya Bilim Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 10, sy. 20 (Aralık 2022): 243.

⁵⁴ Yarg. 4. HD, 2017/1100 E., 2017/3032 K.

⁵⁵ Yüksel, “Siyasi Parti Disiplin Kararlarına İtiraz”, 250.

lenme özgürlüklerinin ihlal edildiğini” ve “partiden ihraç kararının kesin nitelikte olması nedeniyle ihraç sürecinde gerçekleşen hukuka aykırılıklara karşı bir yargısal mekanizmanın bulunmadığını ve bu nedenle etkili başvuru yolu hakkının ihlal edildiğini” iddia ederek bireysel başvuru yoluna başvurmuştur.⁵⁶ Parti disiplini yaptırımlarına karşı esasa ilişkin yargısal mekanizmanın bulunmaması ile ilgili Anayasa Mahkemesi⁵⁷ önünde görülmesi beklenen bireysel başvuru, Anayasa hukukuna büyük katkı sağlayacak ilk ve tek dava olacak iken, başvurucunun karar değiştirmesi sonucu davadan feragat etmesiyle sona ermiştir.⁵⁸

İyi Parti'nin kurucuları arasında yer alan ve İstanbul Milletvekili olan Ümit Özdağ, bir parti üyesi hakkında katıldığı bir televizyon programında Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) üyeliğine ilişkin iddialarda bulunmuş ve bunun üzerine Disiplin Kuruluna sevk edilmişti. Disiplin Kurulu tarafından Özdağ'ın eylemlerinin, parti tüzüğü⁵⁹ 76/d maddesinde düzenlenen “insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti gibi en temel ilkeleri yok sayıcı davranış ve eylemlerin içerisinde bulunmak” ve 76/1 maddesinde “Genel Başkan, Başkanlık Divanı, Genel İdare Kurulu, Merkez Disiplin Kurulu, Merkez Danışma ve Yüksek İstişare Kurulu üyeleri ile İYİ Parti milletvekilleri ve belediye başkanları aleyhinde sosyal medyadan, yazılı veya görsel basın yolu ile asılsız iddialarda bulunmak ve bunları tekrarlamak” hükümleri kapsamında olduğu değerlendirilmişti. Disipline sevk işleminin parti tüzüğünde öngörülen usule ve şekle aykırı biçimde gerçekleştiği iddiası ile asliye hukuk mahkemesine başvuran Özdağ, ihraç kararının usul ve şeklen mevzuata aykırı olduğunu kanıtlayabilmiş ve ihraç kararı mahkemece iptal edilmiştir.⁶⁰ Parti üyesi olarak milletvekilliğini sürdüren Özdağ, kısa bir süre sonra parti-

⁵⁶ AYM, Aylin Nazlıka, B. No: 2016/13327, 19/11/2019, § 18 vd.

⁵⁷ Anayasa Mahkemesi aynı zamanda parti içi demokrasiyi geliştirebilecek bir içtihat üretmemiştir, bkz: Can, “Parti İçi Demokrasi Yokluğu Siyasi Parti Kapatma Nedenidir!”, 8.

⁵⁸ Haydar Yılmaz, B. No: 2017/4597, 21/7/2020 başvurusu da siyasi partiden ihraç edilme sebebiyle AYM önüne taşınmış bir dava olmakla birlikte mahkeme tarafından açıkça dayanaktan yoksunluk gerekçesiyle kabul edilemez bulunmuştur.

⁵⁹ Erişim 28 Nisan, 2024. <https://iyiparti.wetransfer.com/downloads/fd07012255528c0d351158ffc7707db220231201141418/90c3d1>.

⁶⁰ Erişim 28 Nisan, 2024. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/mahkeme-umit-ozdagin-iyi-partiden-ihrac-kararini-iptal-etti-1805702>.

den istifa ederek yeni bir parti kurma çalışmalarına başlamıştır.⁶¹ Özdağ, 2016 yılında MHP milletvekili olduğu sırada da Genel Başkanlığa aday olması hasebiyle partiden ihraç edilmişti.

Eski Grup Başkanvekillerinden olan Erhan Usta ise 2019 yılında Milliyetçi Hareket Partisi Tüzüğü'nün⁶² 78/4. maddesinin c, e, i bentlerinde düzenlenen parti üyeliğinden kesin ihraç hallerini gerektiren suçlar sebebiyle ihraç edilmişti. Özetle Usta, parti yetkililerinin bilgisi olmadan resmi makamlarla muhatap olmak, yetkisiz demeç yayınlamak, medeni ölçüler çerçevesinde halledilmesi gereken parti içi meseleleri basın ve yayın organlarında polemik konusu yapmak, partinin gelişmesine mani olacak davranışlarda ve faaliyetlerde bulunmak gibi parti disiplini vurgusunun açıkça yer aldığı tüzük hükümlerince Merkez Disiplin Kuruluna sevk edilmişti. Partisinin, iktidar partisi olan ilişkilerini eleştirel bir üslupla kamuoyu ile paylaşan Usta, oybirliğiyle parti üyeliğinden kesin çıkarılma cezasına çarptırılmıştı.⁶³

Parti üyelerinin dayanışması, yalnızca parlamento çalışmalarında değil, kamuoyu önünde de birbirleriyle uyumluluğunu dış dünyaya göstermeleri ve siyasi bir imaj sunmaları açısından seçmen gözünde oldukça önemlidir. Kaldı ki henüz iktidar savaşında galip gelememiş bir siyasi parti için bu itibar çok önemlidir. Kişinin kendi parti üyeleri için alenen ajitasyon yapması partiye sadakat ilkesini ihlal edebilir. Parti için eleştiri, yalnızca kişisel amaçlı olduğunda ve parti üyesine karşı sistematik saygısızlık veya umursamazlık göstergesi olduğunda parti dayanışması zedelenebilir. Ancak bir kişiye yönelik her söylemin partiye yönelik bir saldırı ile eşdeğer tutulması da doğru değildir. Burada partinin ileri gelenleri hakaret içeren dilin kullanılmasını engelleyebilmelidir, aksi halde partideki davranış şekli çığırından çıkar ve parti üyeleri arasında objektif ve tartışma ortamı kısa sürede yok olabilmektedir.⁶⁴

Örneğin, Türkiye'nin büyük partilerinden olan Ak Parti'nin 'Partiden ve Gruptan Kesin İhraç Cezası ve Bu Cezayı Gerektiren Haller' başlığı altında en ağır disiplin cezası olarak sıraladığı cezalar Parti Tüzüğü-

⁶¹ Erişim 16 Temmuz, 2024. <https://umitozdag.com/umitozdag.html>.

⁶² Erişim 16 Temmuz, 2024. https://mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/mhp_parti_tuzugu_2009_opt.pdf.

⁶³ Erişim 16 Temmuz, 2024. <https://www.politikyol.com/ittifak-olmazsa-olmaz-degil-diyen-erhan-usta-mhpden-ihrac-edildi>.

⁶⁴ Strunk, "Meinungsfreiheit und Parteidisziplin", 89.

nün 117. maddesinde düzenlenmiştir.⁶⁵ Buna göre; partinin tüzük ve programına aykırı eylem ve işlemlerde bulunmak, partinin resmi kayıtları üzerinde tahrifat yapmak veya belgeleri yok etmek, parti mal ve parasını zimmetine geçirmek ve özel işlerinde kullanmak, kongrelerde ve aday yoklamalarında menfaat karşılığı oylama sonuçlarına tesir etmek, parti içi ve dışı seçimlerde hile veya sahtecilik yapmak, parti hakkında basın yayın araçları ile kamuoyu önünde gerçek dışı haber yaymak, iftira, karalama veya küçük düşürücü beyanlarda bulunmak, parti üyelerine karşı şiddet uygulama halleri partiden ihraç cezasını gerektiren bazı durumlardır. Bunun dışında 2017 yılındaki Büyük Kongre Kararları ile; seçimlerde, partiden izinsiz bağımsız aday olma, diğer partilerin veya bağımsız adayların propagandalarını yapma, parti adayları aleyhine çalışma, partiyi alet ederek çıkar sağlama ve partili olmayı nüfuz sayarak kötüye kullanma halleri de partiden ihraç edilme sebepleri arasında sayılmıştır. Ayrıca Tüzüğün 117.2. maddesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin temel nitelikleri ve Siyasi Partiler Kanunu'nun dördüncü kısmında düzenlenen esaslara⁶⁶ aykırılık gerekçeleri ile kesin ihraç cezasını gerektiren haller arasında saymıştır. Merkez Disiplin Kurulu'na sevk edilme konusu yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere yalnızca cezai suçlar açısından söz konusu olmayıp parti üyesinin hal, hareket ve davranışları üzerinden de işletilebilen bir mekanizmadır. 2019 yılında AK Partili eski Dışişleri Bakanı ve Başbakanı Ahmet Davutoğlu hakkında parti tüzüğünün 117.7. maddesinde yer alan 'Parti Yöneticileri, Üyeleri veya Parti tüzel kişiliği hakkında basın yayın araçları ile kamuoyu önünde gerçek dışı haber yaymak, iftira, hakaret, karalama veya küçük düşürücü beyanlarda bulunmak' şeklinde tanımlanan disiplin suçunu işlediği gerekçesi ve Tüzüğün 119. maddesi uyarınca Merkez Disiplin Kurulu'na sevkine karar verilmiştir. Bu kararın alınmasına sebep olan davranış, bahsi geçen

⁶⁵ Erişim 28 Nisan, 2024. <https://www.akparti.org.tr/media/asbklfdx/ak-parti-tuzuk.pdf>.

⁶⁶ SPK dördüncü kısım "Siyasi Partilerle İlgili Yasaklar" üst başlığı altında düzenleme getirmiştir. Bunlar; 'Amaçlar ve Faaliyetlerle İlgili Yasaklar' bölümü altındaki demokratik devlet düzeninin korunması ile ilgili yasaklar, 'Milli Devlet Niteliğinin Korunması' bölümü altındaki bağımsızlığın korunması, devletin teklifi ilkesinin korunması, azınlık yaratılmasının önlenmesi, bölgecilik ve ırkçılık yasağı, eşitlik ilkesinin korunması, 'Atatürk İlke ve İnkılaplarının ve Laik Devlet Niteliğinin Korunması' bölümü altındaki Atatürk ilke ve inkılaplarının korunması, Atatürk'e saygı, laiklik ilkesinin korunması ve halifeliğin istenemeyeceği, dini ve dince kutsal sayılan şeyleri istismar yasağı, dini gösteri yasağı, Diyanet İşleri Başkanlığının yerinin korunması ile dördüncü bölümdeki 'Çeşitli Yasaklar'dır.

parti üyesinin kamuoyu önünde kendi kanaatleri doğrultusunda iktidarda olan partisinin politikalarını açıkça eleştiren açıklamalar ortaya koymuş olmasıdır.⁶⁷ Tek partinin iktidar olduğu örneklerde egemen güç olan tek parti diktatöryasının veya parti liderinin tüm devlet güçlerini kontrol altında tutma çabasıyla parti disiplininin ayrıca sertleştiği, çünkü parti içinde eleştiri ve farklı görüş belirtmenin ‘hainlik’ veya ‘milli ideallere sadakatsizlik’ sayılacağı görüşü baskındır.⁶⁸ Burada parti içinde muhalif fikirlerin oluşmasına imkân tanınması beklenmemekle birlikte bunun bir ‘ayaklanma’ belirtisi olarak bastırılması içten bile olmamaktadır.⁶⁹ Katı parti disiplinindeki bu gaye, parlamentoda parti gurubu olan ve hatta hükümet üyeleri üzerinde daha sıkı bir disiplin uygulanarak iç bütünlük ve tutarlılık sağlayarak karar alma süreçlerini kolaylaştırmak ve kamuoyu önünde güvenilir bir portre çizmektir. Yukarıdaki güncel örneğe geri dönecek olunursa, artık sadece parti üyesi olan Ahmet Davutoğlu’nun (ihraç isteminin olduğu dönemde ne Başbakan ne de Bakandır) her ne kadar haklılığı rasyonel verilerle ölçülmeye müsait olmasa da ait olduğu partiyi eleştiren sözlerinin parti disiplinine ters düşeceği ve bu davranışlarının bir yaptırımı olacağı öngörülebilirdi.

Buna karşın Türkiye’deki diğer köklü ve büyük bir siyasi parti olan CHP’nin partiden kesin çıkarma cezası olarak saydığı suçlar parti tüzüğünün 68. maddesinde genel itibarıyla şu şekildedir; partide aldıkları görev ve sorumlulukla ve üyelikle bağdaşmayan tutum ve davranışlarda bulunmak, parti kayıt ve defterlerini gizlemek, bozmak, değiştirmek ve görevi devir sırasında bunları teslim etmemek, partinin temel ilkelerine aykırı siyasal çalışmalara ve eylemlere katkıda bulunmak, parti adaylarına karşı ya da başka parti adaylarından yana açık ya da gizli çalışmak, seçim çalışmalarının yasa, tüzük ve yönetmelik kurallarına uygun olmasını engellemek, bozmak, partiye üye yazımı ve temsille ilgili kuralları çiğnemek, parti içi seçimlere hile karıştırmak, parti çalışmalarında, özellikle kurultay ve kongrelerde üyelere ve görevlilere eylemli saldırıda bulunmak, çalışmayı engellemek ya da önlemek, partiye ait ya da parti ça-

⁶⁷ Erişim 28 Nisan, 2024. <https://www.odatv.com/siyaset/bakin-akp-davutoglundu-neden-ihrac-etmis-168264>.

⁶⁸ Demokratik partilerdeki liderlerin otokratik eğilimleri ile ilgili detaylar için bkz Michels, Siyasal Partiler: Modern Demokrasinin Oligarşik Eğilimleri Üzerine Toplum Bilimsel Bir İnceleme, 120 vd.

⁶⁹ Vahdettin Aydın ve Yüksel Metin, “Parti İçi Demokrasi”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 8 (2000): 408.

lışmalarına özgülenmiş ekonomik değerleri zimmete geçirmek. 2018 yılında eski bürokrat ve Ardahan milletvekili Öztürk Yılmaz hakkında tüzüğün 68/1. maddesinin a, b ve d bentlerinde yer alan “programa, tüzük kurallarına, kurultay, yetkili organ ve grup kararlarına aykırı davranmak” ve “partide aldıkları görev ve sorumlulukla ve üyelikle bağdaşmayan tutum ve davranışlarda bulunmak” ve de “partinin temel ilkelerine aykırı siyasal çalışmalara ve eylemlere katkıda bulunmak” hükümlerinin ihlalleri gerekçeleriyle Yüksek Disiplin Kurulu’na sevkinin ardından ‘Gruptan Kesin Çıkarma’ cezası verilmesine kesin olarak karar verilmiştir.⁷⁰

Türkiye’deki yukarıda bahsi geçen siyasi partiler üzerinden tespitite bulunacak olunursa, partilerin özellikle partiden ihraç olarak en ağır cezayı gerektiren hallerle ilgili düzenlemelerinin detaylarında farklılıklar olduğu gözlemlenir. AKP Tüzüğünde daha detaylı ve net ifade edilen partiden kesin çıkarma cezalarının CHP Tüzüğünde daha geniş ifadelerle yer aldığı tespiti yapılabilir. Ağır yaptırımları olan ve partinin faaliyetlerini şekillendiren bu kuralların veya düzenlemelerin hassas bir dengede olması beklenirken, *Duverger* bunların yalnızca kâğıt üstünde olduğunu ileri sürmüştür. Parti örgütünün esas itibarı ile uygulamalar ve yazısız adetlere dayanmakta ve tamamen teamüli nitelik taşımakta olduğunu, tüzük ve yönetmeliklerin ya gerçeği hiç tasvir etmediğini ya da bunların çok eksik olduğunu, çünkü bu metinlerin oldukları gibi uygulandığı durumların oldukça ender olduğunu iddia etmiştir.⁷¹ Bu görüşten çıkarılacak kaçınılmaz sonuç ise, parti tüzüklerindeki düzenlemeler nasıl olursa olsun yaptırımların uygulanması noktasında disiplin kurullarının geniş bir takdir yetkisinin olduğu ve disipline sevk edilmesi muhtemel kişiler için her halükarda bir yaptırım bulunacağı şeklindedir.

V. DEĞERLENDİRME

Parlamento gruplarının parlamento sürecinde birleşik bir görünüm ve oylama davranışı sergilemesi kendi iç siyasi çıkar ve hedeflerini savunması, gerektiğinde hükümet çoğunluğunu elde edebilecek kararlılıkta olduklarını veya iç muhalefetin gücünü göstermesi, kendi grubunun ha-

⁷⁰ Erişim 05 Eylül, 2024. <https://anatilananinotesi.com.tr/20181120/chp-ozturk-yilmaz-ihrac-1036241666.html>.

⁷¹ Aktaran Suavi Tuncay, Parti İçi Demokrasi ve Türkiye (Ankara: Gündoğan Yayınevi, 1996), 44.

reket kabiliyetini (öngörülebilirlik, güvenilirlik) koruması ve dış dünyaya karşı saygın bir siyasi imaj sunması açılarından önemlidir. Seçmenler açısından ise bireysel olarak kendini ön plana çıkaran politikacılar zaman zaman sempatik bulunsada dahi son tahlilde birlik içinde olan büyük partiler tercih edilebilir olmaktadır. Parti içindeki muhalifler açısından durum ise ister partiden ihraç kararı ile ister bu süreç işlediği sırada kendi rızası ile partisinden istifa etmiş olsun, tekrar seçilme olasılığının eski durumuna göre oldukça düşük olmasıdır.

Milletvekilinin ifade özgürlüğü yasama bağımsızlıkları ile anayasal güvence altına alınmasıyla parlamentoda millet iradesini tam bir serbesti içinde aktarması ve de milletin temsilcisi görevini ifa ederken bağımsızlığının korunması amaçlanırken parti disiplini kavramı ile bu özgürlük alanının daraldığını söylemek mümkündür. Parti içindeki disiplin kurulu mekanizmasının ihraç gibi ağır yaptırımları olduğu sürece, milletvekilinin meclis oturumlarında kişisel iradesini ifade edemediği her durumda oylama işlemi kendisine önceden yüklenmiş bir bilgisayar yazılımının çalıştırılması mekanizmasına dönüşecektir.

Genel çerçeve itibariyle aktarılan bu hususlar her siyasal rejim açısından aynı sonucu doğurmaz. Çünkü siyasal sistemlere ve siyasi kültürlerle bağlı olarak, parti disiplininin derecesi farklı ülkelerde değişiklik gösterebilir. Örneğin, nispi temsil sistemine sahip devletlerde partilerin seçim kampanyasındaki rolü, çoğunluk oy sistemine sahip devletlere kıyasla çok daha önemlidir. Partiler, seçim listelerini hazırlayarak adaylar üzerinde daha büyük bir etkiye ve dolayısıyla etkili bir yaptırım aracına sahip olurlar. Aynı zamanda, adaylar seçmenler tarafından genellikle öncelikle partilerinin üyeleri olarak algılanır; bu nedenle seçimden sonra programlarını uygulamaları beklenir. Aynı eksen de parti disiplininin, özellikle iktidarın parlamentonun güvenine ihtiyaç duyduğu parlamenter sistemlerde önemi artmaktadır. Parlamento faaliyetleri sırasında parti gruplarının önceden konuşulup tartışılmış mevzularda meclis genel kurulunda farklı farklı tutumlar sergilemesi istikrarın önündeki en önemli engellerden biri olacaktır. Öte yandan bir siyasi partide, parti içi demokrasinin sağlanamamış olması, orada parti disiplini mekanizmasının bir baskı aracı olmaktan öteye geçemeyeceği aşıkardır. Bir parlamenterin toplumun temsilcisi olarak öncelikle kendi vicdanı ile bağlı olduğu ön kabulüyle bu şekilde toplumun menfaatlerini temsil ettiğini söylemek güç olacaktır. Siyasi parti üyelerinin öncelikle parti içindeki platformlarda kendisini ifade edebileceği özgür alanların yaratılması sağlanır ise

partinin ortaklaşa bir tutum sergilemesinin beklendiği meclis kurulu oylamalarında daha önceden tartışılmış rafine konularda aynı yönde oylanmaları daha katlanılabilir olacaktır. Nitekim parti içi demokrasinin varlığını kanıtlayan somut göstergelerden en önemlisi parti içindeki muhaliflerin varlığı olmalıdır. Ancak zaman zaman parti içindeki tartışmaların ve anlaşmazlıkların kaygı verici boyutlara ulaşması partinin yararına olmadığı gibi seçimde hoşnutsuzluk da yaratabilecektir. Parti içindeki farklılıkların tartışılmadan bastırılması ise partiyi daha büyük zararlara uğratması içten bile olmayacaktır. Öte yandan, parti politikaları, üyelerinin kendi düşünceleri doğrultusunda fikir beyan etmesini katı bir şekilde yasaklıyorsa, burada dayanılmaz bir boyunduruktan bahsetmek yanlış olamayacaktır. Tartışmalı konularda her parti üyesinin sadece görüşünü özgürce ifade etme hakkı değil, aynı zamanda kararını vermeden önce diğer tüm görüşleri dinleme ve dikkate alma hakkı da olmalıdır. Kararların ancak tüm fikirlerin ortaya konduktan sonra alınması partinin menfaatine olabileceği gibi bir hak olarak ifade özgürlüğü, mümkün olduğunca kusursuz ve dengeli kararlara ulaşabilmek için vazgeçilmez bir araca dönüşebilecektir.

KAYNAKÇA

Abdulahakimoğulları, Erdal. “Siyasal Partiler İçin İfade Özgürlüğünün Anlamı”. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi X, sy. 1-2, (2006): 55-81.

Vahdettin, Aydın ve Metin, Yüksel. “Parti İçeri Demokrasi”. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 8, sy. 1-2 (Milenyum Armağanı) (Haziran 2000): 403-37.

Bosuter, Kudret. Türk Siyasi Partiler Sisteminde Parti İçeri Demokrasi. Ankara: Ulusal Basımevi, 1969.

Can, Osman. “Parti İçeri Demokrasi Yokluğu Siyasi Parti Kapatma Nedenidir!”. Anayasa Yargısı 40, sy.1, (2023): 1–60.

Can, Osman. Siyasi Parti Kapatma Davaları. İstanbul: Legal Yayınevi, 2021.

Can, Osman. “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Düşünce Özgürlüğü”. Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 1, sy. 2, (2005): 9-46.

Duverger, Maurice. Siyasi Partiler. trc. Ergun Özbudun. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1974.

Duverger, Maurice. Seçimle Gelen Krallar. trc. Necati Erkurt. İstanbul: Konuk Yayınları, 1974.

Gezgüç, Gözde Müşerref. “İngiltere’de ‘Whip’ Geleneği”. Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi 2, sy. 3, (2020): 89-99.

Henke, Wilhelm. Das Recht der politischen Parteien. Göttingen: Otto Schwarz & Co Verlag, 1964.

Höpcke, Franziska ve Poschmann, Thomas. “Mitteilungen”. Zeitschrift für Parlamentsfragen 38, sy. 3 (2007): 690-696.

Klein, Hans ve Schwarz, Kyrill-Alexander, “Art. 38”. In Grundgesetz-Kommentar, edited by Günter Dürig, Roman Herzog, Rupert Scholz. Münih: C.H. BECK, 2023.

Kanadoğlu, Osman Korkut ve Duygun, Ahmet Mert. Anayasa Hukukunun Genel Esasları. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021.

Knöpfle, Franz. “Parteien Und Gemeinwohl: Bemerkungen zu Wilhelm Henke: Das Recht der Politischen Parteien”. Der Staat 16, sy. 3 (1977): 393-405.

Küçük, Tefvik Sönmez. Parti İçi Demokrasi. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2015.

Michels, Robert. Siyasal Partiler: Modern Demokrasinin Oligarşik Eğilimleri Üzerine Toplum Bilimsel Bir İnceleme. İstanbul: Tilki Kitap, 2021.

Ostrogorski, Moiseï. Democracy And The Organization Of Political Parties vol. 1-2. Translated by Frederick Clarke. Macmillan and Company, 1902.

Özbudun, Ergun. Batı Demokrasilerinde ve Türkiye’de Parti Disiplini. Ankara: Başnur Matbaası, 1968.

Perinçek, Doğu. Anayasa ve Partiler Rejimi. Ankara: Kaynak Yayınları, 1985.

Sartori, Giovanni. Karşılaştırılmalı Anayasa Mühendisliği: Yapılar, Özendiriciler ve Sonuçlar Üzerine Bir İnceleme. trc. Ergun Özbudun. Ankara: Yetkin Basımevi, 1997.

Teziç, Erdoğan. Anayasa Hukuku. İstanbul: Beta Basım, 2023.

Strunk, Peter Gert. “Meinungsfreiheit und Parteidisziplin”. Juristen Zeitung 33, sy. 3 (1978): 87-92.

Tanör, Bülent. Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası. İstanbul: Öncü Kitabevi, 1969.

Teziç, Erdoğan. 100 Soruda Siyasi Partiler. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1976.

Teziç, Erdoğan. “Türkiye’de Siyasal Düşünce ve Örgütlenme Özgürlüğü”. Anayasa Yargısı Dergisi 7, (1990): 31-39.

Tunaya, Tarık Zafer. İkinci Meşrutiyetin Siyasal Hayatına Bakışlar; Hürriyet’in İlanı. İstanbul: Kronik Kitap, 2023.

Tuncay, Suavi. Parti İçi Demokrasi ve Türkiye. Ankara: Gündoğan Yayınevi, 1996.

Turan, İlter. “Parti Disiplini, Kapsam, Tarihçe, Teşvik Eden Sebepler”. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası 28, sy. 1-4, (1968): 79-102.

Turan, İlter. “Türk Siyasal Partilerinde Lider Oligarşisi: Evrimi, Kurumsallaşması ve Sonuçları”. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 45, (Ekim 2011): 1-21.

Yüksel, İsmail. “Siyasi Parti Disiplin Kararlarına İtiraz”. Antalya Bilim Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 10, sy. 20 (Aralık 2022): 239-256.

ÇEVİRİMİÇİ ADRESLER

<https://www.odatv.com/siyaset/bakin-akp-davutoglunu-neden-ihrac-etmis-168264>.

<https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/mahkeme-umit-ozdagin-iyi-partiden-ihrac-kararini-iptal-etti-1805702>.

<https://umitozdag.com/umitozdag.html>.

<https://www.akparti.org.tr/media/asbklfdx/ak-parti-tuzuk.pdf>.

<https://iyiparti.wetransfer.com/downloads/fd07012255528c0d351158ffc7707db220231201141418/90c3d1>.

https://mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/mhp_parti_tuzugu_2009_opt.pdf.

<https://www.politikyol.com/ittifak-olmazsa-olmaz-degil-diyen-erhan-usta-mhpden-ihrac-edildi>.

<https://anlatilaninotesi.com.tr/20181120/chp-ozturk-yilmaz-ihrac-1036241666.html>.